

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО НА ЗЛАМІ ХУІ – ХУІІ СТ У СВІТЛІ УРЯДОВИХ РІШЕНЬ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ.

Появу українського козацтва традиційно відносимо до кінця ХV початку ХVІ ст. Побіжні згадки про військові підрозділи козаків у складі польської армії королевича Яна Альбрехта знаходимо у «Хроніці Польській...» М. Бельського, актових документах Великого Князя Литовського, згодом польського короля Александра Ягеллончика. У тих же польських літературних пам'ятках ХVІ ст. досить часто знаходимо вираз ««jechali w kozactwo». Історик кінця ХVІ початку ХVІІ ст. Анджей Любенецький у своєму творі «Poloneutychia....» зазначив, що частіше наші їхали в козаки, аніж татари нападали на нас [1]. Очевидно мова йде про грабіжницькі напади на татарські улуси певних військових людей із території українських земель.

У другій половині ХVІ ст. козаки все частіше гучно заявляють про себе у військових кампаніях польських військ проти турків, молдаван, московитів як мужні і надійні воїни. Яскравими прикладами цього можуть бути виправи козаків під командою Григорія Свірговського (за мовчазної згоди короля Зигмунта ІІ Августа) у 1570 році на Молдовію, де вони завдали поразки турецькому війську Кара-Мустафи під місцевістю Строка над Дністром і полонили самого Кара-Мустафу [2]. Упродовж 1574 – 1576 рр запорожці вчинили три войовничі виправи на терени Молдавії [3].

Важливого значення військовим можливостям козаків надавав король Стефан Баторій. Наслідком такого відношення до козаків стала місія королівського покойового Янчі Бегера, направленого королем до козаків внаслідок чого було укладено угоду «Postanowienie z Nizowcy» [4]. У результаті таких домовленостей був сформований козацький полк під командуванням Яна Орішовського, який нараховував 530 осіб. На період участі у війні козакам обіцяно підвищити плату до 15 злотих на рік та видати по кафтану [5, с. 154]. Полк брав дієву участь війнах короля Стефана Баторія проти Московської держави [6]. Відомий особовий список воїнів полку озаглавлений як «Реєстр козаків низових запорозьких і приданих (rzeczecznych), які ходили на службу Короля Йогомилості до Москви. Написаний при роздаванні сукна і грошей ... Себастьяном Недзведзьким слугою ймсті п. Станіслава Дроєвського каштеляна Перемишльського, сафара земель руських року нинішнього 1581 березня місяця 30 дня» [7, с. 154]. Сам Ян Орішовський у цьому списку поіменований «Jan Orysowski z Orysowa porucznik kozaków zaporoznych», «herb Prawdzicz», другим цей козацький список власною рукою підписав черкаський підстароста Ян Черський шляхтич гербу

«Nalęcz» [7, s. 164]. Заслуги козаків у цих війнах очевидно знайшли вдячність Стефана Баторія у наданні реєстровим козакам (перш за все учасникам війни) значних привілеїв у 1582 році, як то звільнення від податків, від старостинського судочинства, передав їм шпиталь у Трахтемирові.

Слід зазначити, що ставлення короля Стефана Баторія до козаків було досить суперечливим, тут теж змагалися ті ж само дві тенденції: на упокорення козаків, стримати їх напади на Крим і Туреччину; та використовувати їх у військових кампаніях. Політику цього короля щодо козацтва проаналізував В. Щербак у своїй монографії [8].

У цих випадках ми спостерігаємо у першу чергу зацікавленість влади Речі Посполитої у козаках як військовій силі у війнах проти сусідніх держав – Туреччини та Московщини. Більш неприйнятним для польського уряду аспектом військових виправ козаків були їх самостійні напади на Кримське ханство та турецькі міста у Молдавії з метою грабунку та отримання військової здобичі. Прикладами таких акцій були напади козаків на м. Тягиню (1584), Очаків (1585), у тому ж 1585 р запорожці на чолі із Яном Орішовським двічі ходили на татарські улуси [9]. Подібні виправи були досить частими і в наступні роки, що змусило короля Стефана Баторія у 1585 році направити до низовців свого посланника Глембоцького із завданням відмовити козаків від нападів на Крим. Козаки не дослухалися умовлянь і втопили Глембоцького у Дніпрі [10].

Отже упродовж 60-70-х років XVI ст. українське козацтво гучно заявило про себе як про потужну мілітарну силу. З одної сторони Річ Посполита охоче використовувала їх у своїх військових акціях на театрі бойових дій із сусідніми державами. З іншого боку Річ Посполита зіткнулася із гострим невдоволенням Туреччини та її васала Кримського ханства з приводу грабіжницьких нападів козаків на їх терени. На цьому фоні логічним виглядає бажання владних структур Речі Посполитої ввести процес розвитку козацтва, який не можна було ані зупинити, ані проігнорувати, у законне правове русло.

У першу чергу це вилилося у намагання створити реєстрове козацьке військо. В українській історіографії хрестоматійною датою його створення є 1572 рік. Усе ж дослідники вказують, що й раніше були намагання польських королів створити підконтрольний реєстровий загін козаків. Є свідчення, що король Зигмунт I Старий задумувався над створення реєстру іще у 1524 р. Потім, у 1540 р той же Зигмунт I Старий доручив своєму дворянину Стретові Солтовичу поїхати на Україну і там скласти реєстр із київських козаків [11]. На жаль відомості про такий реєстр часів Зигмунта I істориками не віднайдені. Подібну спробу Зигмунт I безуспішно повторив

іще раз через три роки. Більш вдалими були спроби його наступника Зигмунта II Августа. Відомо, що у 1568 р він видав універсал, у якому закликав козаків на службу в українських містах і замках за винагороду. Таким охочим козакам обіцяли річну плату в 10 злотих і сукно [12]. Наслідком такого закликів можна вважати козацький загін у 300 осіб засвідчений на попису кварцяного війська у Тербовлі у 1569 р, який проводив Великий Коронний Гетьман Єжи Язловецький [13].

Таким чином можемо констатувати, що процес становлення реєстрового козацтва не був одноактовим (1572 р), а тривалим, упродовж десятиліть другої половини XVI ст. На цю ж проблему звернув увагу М. Грушевський [5, с. 141 – 145]. Очевидно проблема становлення козацького реєстру вимагає окремого дослідження із позицій сучасної вітчизняної історіографії.

Першим офіційним сеймовим документом, який засвідчує існування і військово-політичну вагомість козацького реєстрового війська є постанова «Porządek ze strony nizowców i Ukrainy» [14]. М. Грушевський вважав, що причиною її прийняття стали погрози з боку Туреччини на адресу Речі Посполитої з приводу козацьких нападів на її територію та на Кримське ханство [5, с. 173]. Зміст цієї постанови засвідчує, що вона повністю спрямована проти несанкціонованих грабіжницьких походів низовців у землі Кримського ханства і Туреччини. У ній передбачено щонайперше наведення порядку у козацькому реєстрі, наголошено на відповідальності Коронного Гетьмана за дотримання дисципліни серед реєстровців. Особливо детально виписано відповідальність не лише тих, хто ходив у похід за здобиччю, але й тих, хто сприяв у цьому, переховував їх у своїх маєтках, купував у них здобич тощо. Відповідальності підлягали не лише посполиті селяни, але й князі, шляхтичі, урядники. Для дотримання постанови сейм призначав із числа осілих шляхтичів оплачуваних двох дозорців, котрі мали стежити і не допускати самовільних походів на Крим та інформувати про це Коронного Гетьмана, забезпечувати виклики винуватців до трибуналу.

Є підстави вважати постанову не лише намаганням навести лад серед низовців, а в першу чергу демонстраційним заспокійливим актом для Кримського ханства й Туреччини. Зрештою у ній дозволяється Коронному Гетьману набрати з числа козаків потрібну кількість воїнів для потреб «нинішньої» війни. Тобто у цій постанові чітко відображені дві тенденції річпосполитського уряду: 1) навести порядок і дисципліну серед низовців; 2) використати низових людей як військову силу у своїх воєнних потребах.

У 90-х роках XVI ст. з'явилася нова тенденція у відношеннях між козацтвом та владою Речі Посполитої – збройні виступи козаків проти внутрішніх суспільних

порядків у державі. Тенденція позначена потужними виступами козацтва під проводом К. Косинського (1591 – 1593 pp) та С. Наливайка (1594 – 1596 pp). Такі події не могли пройти без сеймової реакції. З приводу цих виступів сейм прийняв кілька постанов. Перша з них у 1593 р «O піzowcach» [15] декларувала що козаки та інші свавільні люди мають сприйматися як зрадники і вороги Вітчизни без будь-якого правового захисту. Супроти них можна застосовувати кварцяне військо та кожен може вільно боронити від них свої маєтності і дома.

Наступне рішення «O kozakach y ludziach swowolnych» вальний сейм прийняв у 1596 р [16]. У ньому висловлено стурбованість, що Україною і далі шириться козацька сваволя і це є великою шкодою для Речі Посполитої. Нагадано що постановою 1593 р. ці свавільники були оголошені зрадниками і ворогами Вітчизни і приведені до порядку. У новій постанові безкопромисно доручається Коронному Гетьману (С. Жулкевському) винищити тих свавільників. Від козаків забирали раніше надані їм Трахтемирів, Бориспіль та інші землі, які поверталися до королівського домену.

Усе ж як засвідчили подальші події винищити козаків було справою неможливою, перш за все через те, що Річ Посполита потребувала їх військових послуг. У 1601 р сейм знову повернувся до проблеми козаків, на Коронному сеймі у Варшаві було прийнято нову постанову «O kozakach Zaporowskich» [17]. У ній відзначені заслуги козаків у війні проти мунтянського воєводи Михайла, констатується нова потреба у козацькому війську проти шведського короля Карла. Через це для учасників війни скасовано баніцію, оголошену постановою 1596 р, козакам повертався гродський Трахтемирівський шпиталь, підтверджувалося їх право передавати маєтність у спадок. Все ж козаки залишалися у юрисдикції старост та панів, у чиїх маєтках вони проживали. У постанові попереджувалося, що в разі повторення заколотів, баніція буде відновлена.

Сейм і в наступні роки (1607, 1609) повертався до проблеми козаків, у першу чергу через їх морські походи на Крим і Туреччину, у цих рішеннях і надалі змагались зазначені дві політичні лінії Речі Посполитої до козацтва. Річ Посполита так і не змогла у першій половині XVII ст. радикальним чином вирішити козацьку проблему. Її невирішеність і стала головним фактором, що призвів до вибуху Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. цит за. Rawita-Gawroński F. Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII wieku. – Warszawa, 1922. – S. 34 – 35.

2. Gliszczyński M. Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporozża.// Biblioteka Warszawska. – 1849. – T. II. – S. 350.
3. Крип'якевич І. Історія українського війська / І. Крип'якевич, В. Гнатевич, З. Стефанів, О. Думін, С. Шрамченко. – Львів: видавництво «Світ», 1992. – С. 177.
4. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – С. 262.
5. Грушевський М. Історія України-Русі. – Т. VII. Козацькі часи – до року 1625. – К.: Наукова думка, 1995. – 624 с.
6. Serczyk W. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do roku 1648 . – Kraków: Avalon, 2008. – S. 83 – 85.
7. Zródła dziejowe. – T.XX. Polska XVI wieku pód względem geograficzno-statystycznym. – T. IX. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów – Braclaw). Dział I-szy./ Opisane przez Al.Jabłonowskiego. – Warszawa: skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. – S. 154 – 164. (Наведений персональний склад полку).
8. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.. – К.: Видавничий дім «KM Academia», 2000. – Роздіп 2.1.
9. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 61 – 62.
10. Franz M. Rokowania pokojowe Rzeczypospolitej z Kozaczyzną do roku 1658. // Historia Malitaris. – Poznań, 1992. – S. 66.
11. Nakaz pierwszy rejestrowania. // Zródła dziejowe. – T.XXII. Polska XVI wieku pód względem geograficzno-statystycznym. – T. XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów – Braclaw). Dział III./ Opisane przez Al.Jabłonowskiego. – Warszawa: druk Jana Cotty, 1897. – S. 418 – 419.
12. Gorski K. Historia piechoty polskiej. – Kraków, 1893. – S. 242.
13. Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wijennej. // Polska sztuka wojenna w latach 1563 – 1647. – Nr. 4. – Warszawa, 1961. – S. 36 – 37.
14. Porządek ze strony Nizowców y Ukrainy// Volumina legum. Przedruk zbioru praw. – T. II. – Petersburg: nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859. – S. 310-312.
15. O nizowcach. Konstytucye Seymu Wolnego Koronnego Warszawakiego // Volumina Legum. – T. II. – Petersburg: nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859. – S. 344.
16. O kozakach y ludziach swowolnych // Volumina Legum. – T. II. – S. 364.
17. O kozakach Zaporowskich // Volumina Legum. – T. II. – S. 401.